

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 29 (2012)

Πολιτική και εκπαίδευση

Πάνος Καζάκος, Μετά το "Μνημόνιο": Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο

Χρύσανθος Δημ. Τάσσης

doi: [10.12681/sas.877](https://doi.org/10.12681/sas.877)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τάσσης Χ. Δ. (2015). Πάνος Καζάκος, Μετά το "Μνημόνιο": Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 29, 190–198. <https://doi.org/10.12681/sas.877>

Το βιβλίο του Βερναρδάκη έρχεται να πληρώσει ένα σημαντικό κενό στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής επιστήμης προσφέροντας ένα εργαλείο που αναλύει διεξοδικά το παρελθόν (μακρινό και πρόσφατο) και αφήνει παράλληλα υποσχέσεις αλλά και ανοικτά επιστημονικά ερωτήματα για το μέλλον. Το τέλος της Μεταπολίτευσης, η εξέλιξη του κράτους, η αναδιαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων και η μετεξέλιξη των κομμάτων είναι θέματα ανοικτά και η αναλυτική μελέτη του παρελθόντος ενδέχεται να μας δώσει κάποια εικόνα σχετικά με το ακόμη νεφελώδες μέλλον.

Κωστής Πιερίδης

Πάνος Καζάκος, *Μετά το 'Μνημόνιο'. Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011, σελ. 278

Το βιβλίο του Πάνου Καζάκου, που τιτλοφορείται *Μετά το 'Μνημόνιο'. Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο*, έρχεται σε συνέχεια των προηγούμενων έργων του συγγραφέα: *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)* (Πατάκης 2010) και *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, (Πατάκης 2001). Ακολουθεί δε και σε αυτό την ίδια μεθοδολογία: διαμέσου της οικονομικής και πολιτικής εξιστόρησης των γεγονότων επιχειρεί, όπως επισημαίνει, 'τη σύζευξη της ιστορίας με την πολιτική οικονομία'.

Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι να παρουσιάσει τις πολιτικές επιλογές στην οικονομική πολιτική, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διεθνές επίπεδο, από τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009 και την κυβερνητική αλλαγή στη χώρα, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή του περίφημου πλέον Μνημονίου. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει τις συγκεκριμένες επιλογές, προσπαθεί να αναζητήσει τις αιτίες για την κακή κατάσταση της οικονομίας και αναφέρεται στις δεσμεύσεις που έχει αναλάβει να υλοποιήσει η ελληνική πλευρά. Όπως και στις προηγούμενες μελέτες του, ο συγγραφέας επιλέγει να εστιάσει την ανάλυσή του σε ευρύτερες επιστημονικές συνθέσεις που συνδυάζουν την οικονομική επιστήμη (με αναφορές στους όρους του Μνημονίου) με την πολιτική επιστήμη (με αναφορές στον ρόλο του πολιτικού συστήματος για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας) καθώς και σε θεωρητικά ζητήματα που άπτονται της πολιτικής οικονομίας και επηρεάζουν τους παγκόσμιους θεσμούς διακυβέρνησης και ιδίως τις κυρίαρχες επιλογές στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το πρώτο κεφάλαιο τιτλοφορείται 'Αντί εισαγωγής ένα σύντομο χρονικό: από τον κίνδυνο πτώχευσης στο Μνημόνιο'. Εδώ ο Καζάκος υποστηρίζει πως 'το δημοσιονομικό πρόβλημα και η φθίνουσα ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας είχαν εσωτερικές αιτίες'. Θεωρεί πως η χώρα και δεν είχε προετοιμαστεί κατάλληλα για να ενταχθεί στο ευρώ και πως η άνοδος του βιοτικού επιπέδου στηρίχθηκε όχι σε δομικούς, αλλά σε 'ευκαιριακούς παράγοντες όπως ο εύκολος δανεισμός, οι εισροές κοινοτικών πόρων και η φθηνή εργασία μεταναστών'. Όπως εύστοχα παρατηρεί, η κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι δυσανάλογη του μεγέθους του χρέους, αλλά και του μεγέθους της χώρας ώστε να δικαιολογεί τη διεθνή κινητοποίηση. Ωστόσο, όπως εξηγεί, η προοπτική της οικονομικής χρεοκοπίας της Ελλάδας θα είχε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις τόσο για τις ευρωπαϊκές οικονομίες όσο και για το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα. Πιο συγκεκριμένα: α) θα έθετε σε κίνδυνο το ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα, ιδίως στη Γαλλία και Γερμανία· β) θα μπορούσε να εξελιχθεί σε επιδημία που θα συμπαρέσυρε τις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας (Πορτογαλία, Ισπανία)· γ) έθεσε το ζήτημα του χρέους σε πρώτη προτεραιότητα στην ατζέντα των αναπτυσσόμενων χωρών καθώς, για πρώτη φορά, παρατηρήθηκε εκτόξευση του σε όλες τις χώρες· και δ) το ελληνικό ζήτημα θέτει σε αμφισβήτηση το ευρωπαϊκό οικοδόμημα στο σύνολό του, όπως συγκροτήθηκε με βάση τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, εφόσον η αδυναμία αντιμετώπισης των κρίσεων καθώς και η μη εξέλιξη του σε πραγματική ομοσπονδία φαίνεται να δικαιώνει τις ενστάσεις που διατύπωναν οι ευρωσκεπτικιστές.

Υποστηρίζει πως η προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης, με την υπογραφή της δανειακής σύμβασης (Μνημόνιο) ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού, από τη μία πλευρά, της ευρωπαϊκής αδράνειας καθώς για μεγάλο χρονικό διάστημα αμφισβητήθηκε και η αναγκαιότητα αλλά και η νομιμότητα συνδρομής προς την ελληνική πλευρά -με βάση το θεώρημα του λαθρεπιβάτη [free-riding], η παροχή βοήθειας στην Ελλάδα θα έπρεπε να συνδυαστεί με την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής εφόσον, διαφορετικά, θα αποτελούσε αρνητικό πρότυπο για όλες τις χώρες που μπορούσαν να υιοθετήσουν παρόμοια δημοσιονομική συμπεριφορά- και, από την άλλη, της αντίφασης της πολιτικής της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ η οποία, επηρεασμένη από τις ιδεολογικές παραδόσεις του κόμματος και τις προεκλογικές εξαγγελίες, σχεδίαζε μια οικονομική πολιτική σε εντελώς αντίθεση κατεύθυνση από τις (γνωστές, κοινές για όλες τις χώρες) επιλογές του ΔΝΤ. Εν τέλει, τον Μάιο του 2010, υπό την πίεση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και τον κίνδυνο συνολικής κατάρρευσης του ευρώ, κυρώθηκε από την ελληνική Βουλή το περίφημο Μνημόνιο για τη δανειακή χρηματοδότηση της Ελλάδας το οποίο συνο-

δεύτηκε από 'σκληρούς όρους προστασίας των δανειστών'. Μάλιστα, όπως εύστοχα αναφέρει ο συγγραφέας, 'οι διαδικασίες επιτήρησης και ελέγχου της οικονομικής πολιτικής [...] είναι αυστηρές -ασυγκρίτως αυστηρότερες από τη συνήθη διαδικασία' και δεν προβλέπεται δυνατότητα διαπραγμάτευσης με την ελληνική πλευρά καθώς η εκταμίευση των χρηματικών ροών για τη χώρα δεν θα γίνει εφάπαξ, αλλά κάθε τρίμηνο και ύστερα από έκθεση αξιολόγησης. Με τις επιλογές αυτές καθίσταται προφανές ότι περιορίζεται η 'εθνική αυτονομία', η δυνατότητα άσκησης της οικονομικής πολιτικής από την εθνική κυβέρνηση. Ωστόσο, κατά τον Καζάκο, κάτι τέτοιο έχει ήδη συμβεί μετά την οικονομική κρίση του 2008 και την εμφάνιση των υψηλών ελλειμμάτων καθώς, όπως σημειώνει, 'η υπερχρέωση έκανε μεγαλύτερη την εξάρτηση της οικονομικής πολιτικής από τις χρηματοπιστωτικές αγορές (και τους δανειστές). Απλά το Μνημόνιο κωδικοποίησε τις συνέπειες της εξέλιξης αυτής για την οικονομική πολιτική'. Επίσης, η ένταξη της χώρας σε υπερεθνικούς οργανισμούς οδηγεί σε απώλεια εθνικής κυριαρχίας με την κλασική έννοια. Το Μνημόνιο συνιστά απάντηση ότι η πολιτική δεν ασκείται πλέον στο επίπεδο της εθνικής κυριαρχίας, καθώς 'η ρητορική της εθνικής κυριαρχίας συγκαλύπτει συχνά την περιφρόνηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας από την πολιτική'.

Στο πλαίσιο αυτό, ο κίνδυνος για στάση πληρωμών τον οποίο αντιμετώπιζε η κυβέρνηση το 2010 εξηγεί το γεγονός πώς ένα σοσιαλιστικό κόμμα με αναφορές στην εθνική ανεξαρτησία αποδέχεται έναν τόσο σκληρό δημοσιονομικό έλεγχο ταυτόχρονα με έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης. Η εξέλιξη αυτή είχε αρνητικές συνέπειες και ως προς τη διαπραγματευτική διαδικασία σχετικά με τους όρους, αλλά και ως προς την υλοποίηση των ίδιων των όρων, από τη στιγμή που τα συγκεκριμένα μέτρα θεωρούνταν εκτός πολιτικής του ΠΑΣΟΚ. Ο συγγραφέας ασπάζεται την άποψη πως η υπογραφή του Μνημονίου αποτελεί θετική εξέλιξη και για τη δανειζόμενη χώρα καθώς, όπως υποστηρίζει, προάγει τη διεθνή συνεργασία και τις 'αναζητήσεις για συνολικές και μονιμότερες λύσεις των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι περιφέρειες της ζώνης του ευρώ'.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στο 'Τις πταίει; Ο μακρύς δρόμος προς τον διεθνή έλεγχο'. Κατά τον Καζάκο, η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κυβερνητικών κομμάτων, του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, για τα αίτια της κρίσης συσκοτίζει τα πραγματικά αίτια. Όπως τονίζει, 'τα προβλήματα της χώρας έχουν μόνιμες και βαθύτερες αιτίες πέρα από όσα έκαναν ή παρέλειψαν πρόσφατα οι πρωταγωνιστές'. Έτσι, η ανάλυσή του προσπαθεί να προσεγγίσει τις μακροχρόνιες τάσεις της ελληνικής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό διακρίνει α) υπερβάλλουσα ζήτηση με αποτέλεσμα ελλειμματική δημοσιονομική διαχείριση για την κάλυψη καταναλωτικών δαπα-

νών η οποία επιβαρύνεται από την 'κουλτούρα της φοροδιαφυγής': και β) αναποτελεσματική χρήση των πόρων και στρεβλώσεις των αγορών σε επίπεδο προσφοράς (κλειστά επαγγέλματα, γραφειοκρατία, μη αποτελεσματική χρήση των πόρων του κοινωνικού κράτους). Το συγκεκριμένο πρότυπο ανάπτυξης οδήγησε σε υψηλότερο πληθωρισμό και σε μεγαλύτερα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών σε σχέση με τις αντίστοιχες χώρες-μέλη της Ε.Ε., με αποτέλεσμα τη μειωμένη διεθνή ανταγωνιστικότητα. Ο συγγραφέας θεωρεί πως η ελληνική περίπτωση αποτελεί τυπικό παράδειγμα χώρας-λαθρεπιβάτη καθώς οι ελληνικές κυβερνήσεις κακοδιαχειρίστηκαν τους κοινοτικούς πόρους διαμέσου κομματικών διαχειριστών, με την ανοχή της Ε.Ε. Εκτιμά πως, στην ελληνική περίπτωση, τα συγκεκριμένα φαινόμενα έχουν αιτία α) τους ασθενείς τυπικούς θεσμούς διακυβέρνησης· β) τις πελατειακές πρακτικές· και γ) την επικράτηση των αντι-φιλελεύθερων ιδεών.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται 'Το περιεχόμενο και η εφαρμογή του Μνημονίου'. Για να χρηματοδοτηθεί με 110 δις ευρώ, η ελληνική πλευρά είναι υποχρεωμένη -ευρισκόμενη σε επιτήρηση- να προβεί στην υλοποίηση πολιτικών με φιλελεύθερη, κατά τον συγγραφέα, χροιά με βασικούς άξονες την απελευθέρωση της αγοράς ενέργειας, των κλειστών επαγγελμάτων, τον εκσυγχρονισμό της Δημόσιας Διοίκησης με σύνδεση της αμοιβής με την παραγωγικότητα, την αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στον ιδιωτικό τομέα και την αλλαγή του ασφαλιστικού. Το Μνημόνιο αποτελεί ουσιαστικά συστατικό ενός εξωτερικού παράγοντα, ο οποίος έρχεται να υποκαταστήσει μια μη αποτελεσματική εσωτερική πολιτική. Ο Καζάκος θεωρεί πως οι πολιτικές που απορρέουν από το Μνημόνιο, 'θα ανατρέψουν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κεκτημένα και στρεβλώσεις που δεν είχαν καμιά οικονομική νομιμοποίηση' και ουσιαστικά σηματοδοτούν το τέλος της μεταπολιτευτικής συναίνεσης.

Ακολουθεί ανάλυση των τομέων του Μνημονίου με ιδιαίτερη έμφαση στο ασφαλιστικό, στις εργασιακές σχέσεις, στο σχέδιο Καλλικράτης, στα κλειστά επαγγέλματα και στην αγορά ενέργειας. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, 'ουσιαστικά, οι απαιτήσεις της προσαρμογής έρχονταν σε σύγκρουση με ένα μοντέλο κρατικής παρέμβασης στην οικονομία που περιόριζε τον ανταγωνισμό, ευνοούσε την προσοδοθηρία, δηλαδή εισοδήματα χωρίς πραγματικό παραγωγικό αντίκρισμα, και διασφάλιζε την ασυλία για αθέμιτο πλουτισμό'. Η κυβέρνηση, δηλαδή, έπρεπε να ισορροπήσει μεταξύ των αναγκαιοτήτων που προκύπτουν αφενός από το Μνημόνιο και αφετέρου από τις ιδεολογικές καταβολές του ΠΑΣΟΚ, με αποτέλεσμα να προκύπτουν υπαναχωρήσεις και καθυστερήσεις ανά Υπουργείο.

Το τέταρτο κεφάλαιο προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα 'Τι μπορεί να πετύ-

χει το πρόγραμμα αν εφαρμοστεί;’. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας, ‘αν το Μνημόνιο εφαρμοστεί (με τις απαραίτητες “επικαιροποιήσεις” και βελτιώσεις) θα έχει μεν βραχυπρόθεσμο υψηλό κόστος (και έχει ήδη) αλλά μακροπρόθεσμα οι επιπτώσεις του θα είναι θετικές σε οικονομία και θεσμούς της χώρας’. Έχει αντίστοιχο ρόλο με τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Μητσοτάκη το 1990 και των πολιτικών που υιοθέτησε και εφάρμοσε η Margaret Thatcher στο Ηνωμένο Βασίλειο. Με τις συγκεκριμένες πολιτικές η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε ύφεση, η ανεργία αυξάνεται με εντυπωσιακούς ρυθμούς καθώς συνοδεύεται από κλείσιμο χιλιάδων μικρών επιχειρήσεων. Ιδιαίτερα για τις μικρές επιχειρήσεις, ο Καζάκος υποστηρίζει ότι ‘ιδίως το εμπόριο είχε εξελιχθεί σε μια πηγή ψευδοασχολήσης. Κατά γενική παραδοχή είχε διασταλεί πέρα από κάθε λογική. Επομένως η κρίση μπορεί να λειτουργήσει εξυγιαντικά οδηγώντας εκτός αγοράς τις καθ’ ύποθεση μη βιώσιμες ή καινοτόμες μικροεπιχειρήσεις [...] θέτει εκτός αγοράς προβληματικές επιχειρήσεις που επιβίωναν μόνο σε συνθήκες υπερκαταναλωτισμού και άνετου δανεισμού’. Τα συγκεκριμένα μέτρα, ωστόσο, τα οποία θεωρούνται πανάκεια για όλες τις χώρες, εγείρουν σημαντικές αμφιβολίες ως προς την αποτελεσματικότητά τους λόγω α) αστάθμητων εξωτερικών παραγόντων (ανατίμηση του ευρώ σημαίνει δυσκολία στις ελληνικές εξαγωγές)· β) των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής οικονομίας (μικρό μέγεθος επιχειρήσεων, ανορθολογικός καταναλωτισμός, μονοπωλιακές συμπεριφορές σε μεγάλα τμήματα της αγοράς)· γ) μη αναγνώρισης ορίων στην ‘εσωτερική υποτίμηση’ (η Ελλάδα δεν έχει δικό της νόμισμα, είναι οικονομία έντασης εργασίας και οι μειώσεις των μισθών οδηγούν σε χειροτέρευση της διεθνούς θέσης της χώρας)· δ) των υπερβολικών προσδοκιών από το άνοιγμα των ‘κλειστών επαγγελμάτων’ (πιθανή αύξηση του κόστους από το άνοιγμα της αγοράς στους συμβολαιογράφους, αύξηση της σπατάλης με το άνοιγμα του φαρμακευτικού επαγγέλματος με πολλαπλασιασμό θνησιγενών επιχειρήσεων, αλλαγή κοινωνικής δομής με μείωση αυτοαπασχολούμενων και αύξηση μισθωτών)· ε) εσφαλμένων δημοσιονομικών προτεραιοτήτων (αυξήσεις φορολογικών συντελεστών δεν οδηγούν σε αντίστοιχες αυξήσεις εσόδων, η έμμεση φορολογία επιβαρύνει τα φτωχότερα εισοδηματικά στρώματα)· στ) παραβλέψεων ότι το χρέος δεν μειώνεται και απειλεί την ανάπτυξη (υψηλά επιτόκια δανεισμού και υψηλό χρέος θα αποθαρρύνει τις εγχώριες και ξένες επενδύσεις)· και ζ) παραλείψεων σε κρίσιμα θεσμικά ζητήματα (δεν αποδίδεται η οφειλόμενη σημασία σε ζητήματα τήρησης του νόμου για τη διατήρηση της ανάπτυξης, π.χ. περιβάλλον).

Το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται σε ‘Αναζητήσεις διορθώσεων και εναλλακτικών λύσεων’. Σχετικά με το Μνημόνιο, ο Καζάκος υιοθετεί τη θεωρία του μονο-

δρόμου καθώς, όπως υποστηρίζει, 'από πολλές απόψεις έχουμε να κάνουμε με μονόδρομο ως προς την κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής που συνδέεται με τη θεμελιώδη απόφαση παραμονής στην ευρωζώνη'. Στο πλαίσιο αυτό, εκτιμά πως πρέπει να γίνουν διορθώσεις που δεν έχουν να κάνουν με τους στόχους του Μνημονίου, αλλά με την αποτελεσματικότητα στην εφαρμογή του. Χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι η δημοσιονομική προσαρμογή θα πρέπει να δώσει έμφαση στη μείωση των δαπανών και όχι στην αύξηση της φορολογίας, έμφαση, δηλαδή, στην αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής, τη μείωση των φόρων και την αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας· ότι το κράτος πρέπει να μειωθεί με ελάττωση του προσωπικού που απασχολείται στο δημόσιο τομέα· ότι οι συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις πρέπει να κατοχυρωθούν συνταγματικά. Πρεσβεύει επίσης την εκ βάθρων αναδιάρθρωση του κράτους· τη μείωση των στρατιωτικών δαπανών με εξορθολογισμό των προμηθειών και παρεμβάσεις στην ιεραρχία και στη μισθοδοσία των στρατιωτικών· και την άρση οίωνδηποτε εμποδίων για την προσέλκυση επενδύσεων [fast track] με σκοπό την οικονομική ανάπτυξη (αναπτυξιακό κράτος).

Κατά τον συγγραφέα, ο ρόλος του κράτους θα πρέπει να κινηθεί σε δύο κατευθύνσεις: πρώτον, στη βιομηχανική πολιτική, με επενδύσεις σε τομείς υψηλής εξειδίκευσης για τη βελτίωση τόσο της παραγωγικότητας της εργασίας όσο και της ανταγωνιστικότητας της χώρας. Ως ευκαιρία θεωρεί την επένδυση στην 'πράσινη ανάπτυξη' ενώ παράδειγμα αποτυχίας της κρατικής πολιτικής χαρακτηρίζει την αμυντική βιομηχανία. 'Επομένως', σημειώνει, 'πρόχειο ο μετασχηματισμός του ίδιου του κράτος και η αλλαγή των πολιτικών θεσμών'. Η δεύτερη κατεύθυνση είναι η τήρηση των νόμων με σταθερούς κανόνες και μαζική συμμόρφωση σε αυτούς, με σκοπό την αποτελεσματική θεσμική προσαρμογή του κράτους.

Στην κριτική που ασκούν οικονομολόγοι, υποστηρίζοντας την έξοδο της χώρας από τη ζώνη του ευρώ, ο Πάνος Καζάκος εμφανίζεται αρνητικός καθώς εκτιμά ότι η εφαρμογή των εργαλείων άσκησης της πολιτικής σε επίπεδο χώρας, όπως για παράδειγμα η υποτίμηση, δεν μπορεί να λύσει το πρόβλημα καθώς οδηγεί σε αύξηση τιμών και μισθών στο εσωτερικό και σε διόγκωση του εξωτερικού χρέους· ούτε πιστεύει πως η χώρα θα είχε, σε τέτοια περίπτωση, καλύτερη αντιμετώπιση από τις αγορές. Θεωρεί θετική τη συναίνεση των πολιτικών κομμάτων για παραμονή της χώρας στη ζώνη του ευρώ καθώς, όπως σημειώνει, 'μπορεί να επικαλεστεί την αλληλεγγύη των άλλων κρατών-μελών. Η αναδιάρθρωση χρεών είναι προτιμότερο να γίνει εντός της ευρωζώνης παρά εκτός'.

Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζεται 'Το ζήτημα της αναδιάρθρωσης του χρέους'. Ο συγγραφέας αναφέρει πως 'η αναδιάρθρωση έπεται της αδυναμίας εξυπηρέτησης

των οφειλών (=πτώχευσης ή χρεοκοπίας) και μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές: Διαγραφή ολόκληρου του ποσού ή μέρους του, επιμήκυνση των προθεσμιών πληρωμής καθυστερούμενων τοκοχρεωλυσιών και χάριτος, “επαναγορά” κρατικών ομολόγων με ευνοϊκότερη χρηματοδότηση. Η δυνατότητα αναδιάρθρωσης του χρέους ευνοεί κατά κύριο λόγο τους δανειστές, καθώς οι διαπραγματεύσεις ιδιωτών-κρατών πραγματοποιούνται με βάση τους κανόνες της αγοράς. Ωστόσο, σε επίπεδο της Ε.Ε. έχουν αρχίσει συζητήσεις για την αλλαγή των κανόνων αναδιάρθρωσης με τη συμμετοχή και των δανειστών στις περικοπές. Τελικά, τον Ιούνιο του 2010 αποφασίστηκε στο Λουξεμβούργο η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας για ‘τη σύσταση ενός μόνιμου μηχανισμού σταθερότητας που θα προβλέπει και περικοπές χρεών και διευρυμένες και αυστηρότερες διαδικασίες εποπτείας των εθνικών πολιτικών’, επισημαίνει ο Καζάκος. Και υποστηρίζει πως, για την ελληνική περίπτωση, χρειάζεται ‘η διαγραφή μέρους του χρέους’ καθώς, σε αντίθετη περίπτωση, θα έπρεπε να επιτύχει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης τουλάχιστον 4% για 35 χρόνια (2016-2050) κάτι που δεν θεωρείται ρεαλιστικό. Όπως τονίζει, ‘η διαγραφή του χρέους μόνο κατά 25% επιτρέπει σαφώς ευνοϊκότερες προβλέψεις. Εντάσσεται στη λογική του “μοιράσματος του βάρους” [burden sharing]’. Ως προϋπόθεση επιτυχίας θέτει την αξιοποίηση της ευκαιρίας για μεταρρυθμίσεις και ότι τα 110 δις ευρώ δεν θα χρησιμοποιηθούν με αμφίβολης αποτελεσματικότητα γενναιοδωρία από το πολιτικό σύστημα καθώς, αν στο τέλος το πρόγραμμα σκληρής λιτότητας συνδυαστεί με υψηλό χρέος, κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για την οικονομία. Για τον λόγο αυτόν, και με δεδομένη τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, προτείνει την αναδιάρθρωση του χρέους. Ο Καζάκος τοποθετείται θετικά στο ζήτημα του ‘επαχθούς ή αθέμιτου χρέους’ και υποστηρίζει πως είναι βάσιμο να υποστηρίξει κανείς ότι το ελληνικό κράτος επιβαρύνθηκε από παράνομες (π.χ. στρατιωτικές και νοσοκομειακές προμήθειες) ή ατελέσφορες δραστηριότητες (π.χ. Αχελώος). Ωστόσο, εκτιμά πως η κυβέρνηση δεν θα προχωρήσει σε μια τέτοια κίνηση για να μην θέσει σε κίνδυνο τις σχέσεις με τους εταίρους και προτείνει ‘λειτουργικά ισοδύναμα με το ίδιο αποτέλεσμα, τη διαγραφή μέρους του χρέους με μικρότερο πολιτικό και οικονομικό κόστος’.

Το έβδομο κεφάλαιο, με τίτλο ‘Η πολιτική οικονομία της προσαρμογής: γενικό καλό έναντι ειδικών συμφερόντων’, εξετάζει τη δυνατότητα εφαρμογής του Μνημονίου. Ο συγγραφέας με βάση τη διεθνή εμπειρία θεωρεί πως οι εμπνευστές του προγράμματος θα έπρεπε να αναμένουν δυσκολίες στην εφαρμογή του. Και αυτό γιατί λιγότερο από το 50% αντίστοιχων προγραμμάτων σημειώνουν επιτυχία λόγω τόσο εσωτερικών παραγόντων κάθε χώρας αλλά και δομικών προβλημάτων των

ιδιών των προγραμμάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: 'Οι δυσκολίες μεγαλώνουν όσο ευρύτεροι είναι οι όροι οικονομικής πολιτικής και ειδικά αυτοί που εμπεριέχουν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Με άλλα λόγια, η κλίμακα και το εύρος της προσαρμογής επηρεάζουν τις προοπτικές επιτυχίας. Είναι ευκολότερο να εφαρμοστεί ένα πρόγραμμα με μερικές επιλεγμένες προτεραιότητες από ένα πρόγραμμα σαν το ελληνικό που εκτείνεται σε όλο σχεδόν το φάσμα πολιτικής'. Έτσι, παράγοντες που μπορεί να λειτουργήσουν αρνητικά θεωρούνται το υψηλό χρέος, η υπερβολική έμφαση στον περιορισμό της ζήτησης και ο μη επαρκής δανεισμός, κάτι που συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση. Ωστόσο, εμφανίζεται θετικός για τη συνέχεια και εφαρμογή του προγράμματος καθώς, όπως τονίζει, λόγω της κρίσης 'προβλέπω ότι το πρόγραμμα προσαρμογής θα εφαρμοστεί'. Ως παράγοντες που συνηγορούν σε αυτή την άποψη θεωρεί τη βούληση της κυβέρνησης για υιοθέτηση δραστικών περικοπών, τη μη ύπαρξη εναλλακτικής λύσης στο πλαίσιο του ευρώ, την κυβερνητική σταθερότητα, την περιθωριοποίηση του παράγοντα 'κόμμα' σε σχέση με τις κυβερνητικές αποφάσεις, η αποδοχή από την κοινή γνώμη του προγράμματος των μεταρρυθμίσεων και την προοπτική ενός μόνιμου Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθεροποίησης για την αντιμετώπιση οικονομικών κρίσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Το τελευταίο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται 'Σύνοψη και συμπεράσματα', αποτελεί ουσιαστικά το απαύγασμα της ανάλυσης που προηγήθηκε. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι θεωρεί το Μνημόνιο 'ένα ατελές μεν, εκσυγχρονιστικό δε σχέδιο που τείνει να ανατρέπει το προσοδοθηρικό σύστημα της Μεταπολίτευσης'. Υποστηρίζει πως η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν οφείλεται στη διεθνή οικονομική κρίση, αλλά σε ενδογενείς παράγοντες της ελληνικής οικονομίας και η επιβολή του Μνημονίου σε συνάρτηση με μια πολιτική επιλογή αναδιάρθρωσης του χρέους είναι μια επιλογή που ουσιαστικά σηματοδοτεί το τέλος της Μεταπολίτευσης και εγκαινιάζει μια νέα μη αναστρέψιμη πορεία.

Το βιβλίο του Πάνου Καζάκου, όπως και τα προηγούμενα σχετικά έργα του συγγραφέα, είναι πλούσιο σε βιβλιογραφικές αναφορές, πίνακες, βασικά κείμενα και στοιχεία που αναφέρονται στην πολιτική του Μνημονίου. Παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας υποστηρίζει θέσεις με τις οποίες μπορεί κανείς να διαφωνήσει –τάσσεται σαφώς υπέρ των μέτρων που εισάγονται από το Μνημόνιο και, σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, είναι ιδιαίτερα επικριτικός για τη μη επίτευξη των στόχων, δίνει έμφαση στις ενδογενείς (εσωτερικές) αιτίες της κρίσης θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τον ρόλο και τις συνέπειες των διεθνών οικονομικών κρίσεων στις οικονομίες των χωρών–, η μελέτη του, που χαρακτηρίζεται από διεπιστημονική προσέγγιση,

αποτελεί σημαντική συνεισφορά στη συζήτηση για απολύτως τρέχοντα θέματα τα οποία φαίνεται να επιφέρουν ριζικές αλλαγές στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Χρύσανθος Δημ. Τάσσης

Θάνος Λίποβατς, *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2012, σελίδες 492

Το τελευταίο βιβλίο του Θάνου Λίποβατς, του σημαντικότερου εκπροσώπου της ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης της πολιτικής θεωρίας στην Ελλάδα, κλείνει με μια δεοντολογική πρόταση: *Τα υποκείμενα όμως πρέπει να έχουν εμπιστοσύνη στον κόσμο, παρά την περατότητα και την έλλειψη που εκείνος ενέχει*. Η κατακλείδα αυτή τονίζει τις δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος μπροστά στην αντιφατικότητα των πραγμάτων. Παραπέμπει όμως συγχρόνως και στην αντίθετη κατάσταση: στην αδυναμία που κυριαρχεί όταν η δυσφορία και ο φόβος που μπορεί να εμπνεύσει η αντιφατικότητα των πραγμάτων ανάγεται στη δύναμη ενός στοιχείου το οποίο χαρακτηρίζεται ως 'το κακό'. Είναι προφανές ότι η αδυναμία μπροστά σε αυτό που μας δημιουργεί την αίσθηση ύπαρξης ενός απειλητικού και ως εκ τούτου ανοίκει-ου, αλλά και απροσδιόριστου πεδίου προέλευσης αρνητικών δυνάμεων μειώνει ή ακόμη ενδεχομένως υπονομεύει την εμπιστοσύνη μας στην τάξη του κόσμου. Η κατάσταση των υποκειμένων μπορεί μάλιστα να αποδειχθεί ακόμη πιο κρίσιμη εάν αυτό το ανοίκειο γίνεται αντιληπτό ως κάτι το παραγόμενο εντός μας, είτε αυτόνομα είτε ως αντανάκλαση εξωτερικών επενεργειών. Οι τρόποι με τους οποίους η ανθρώπινη σκέψη αλλά και οι εκφράσεις του ψυχισμού αντιμετωπίζουν και επεξεργάζονται αυτή τη μόνιμη ένταση την οποία επιβάλλει η αναπόφευκτη αναφορά στο κακό αποτελούν σε αυτή τη δημοσίευση το αντικείμενο πεντακοσίων περίπου σελίδων. Εκεί παρατίθενται οι αναγκαίοι διανοητικοί πόροι για την ενασχόληση με ερωτήματα όπως: από πού προέρχεται το κακό· από πού προέρχεται η ανάγκη μας να ασχολούμαστε με το κακό· ποια σχέση υπάρχει μεταξύ της ιδέας του κακού και της ιδέας του Θεού· γιατί το κακό σαγηνεύει και με ποιον τρόπο διαβρώνει;

Παρά την πολυπλοκότητα του κειμένου, το αναγνωστικό κοινό, που για ευνόητους λόγους ενδιαφέρεται για την έννοια του κακού, θα εκπλαγεί ευχάριστα. Θα ανακαλύψει τον πλούτο των συζητήσεων αλλά και τις παραλλαγές της ενασχόλησης με αυτή την έννοια στην ιστορία των ιδεών. Θα ανακαλύψει όμως και το σταθε-